

חלק ב'

עמנואל וליקובסקי התכוון, במקרה של הוצאת מהדורה חדשה של *Ages in Chaos*, לחלק את הכרך לשניים, כאשר הפרקים השישי, השביעי, והשמיני, העוסקים במכתבי אל-עמארנה, עם תוספות מסוימות, יהוו כרך בפני עצמו. הוא אף כתב הקדמה לאפשרות שכזאת. את הפרק החמישי, על ראס-שמרה, חשב שניתן לצרף לכאן או לכאן. במהדורה העברית החלטנו, לשם השלמות, לצרף את חלקו הראשון של הפרק החמישי לכרך הנוכחי. כמו כן, מכיוון שבעברית יהיה הכרך העוסק בתקופת החושך ביוון (שלא יצא לאור באנגלית, ונשאר בכתב יד), מוכן לדפוס לפני הכרך על תקופת אל-עמארנה, החלטנו להביא כאן חלק קטן (וללא הערות השוליים) מהסעיפים הפותחים את הפרקים העוסקים באגרות אל-עמארנה, כי בכרך "ההיתה תקופת חושך ביוון?" מביא וליקובסקי ראיות רבות לכך שמאות שנות החשכה, שהוחדרו על-סמך הכרונולוגיה המצרית המוטעית לתוך תולדות יוון, יעלמו כאשר מתארכים את שלהי השושלת השמונה-עשרה ועימה את אגרות אל-עמארנה לזמן הנכון.

מכתבי אל-עמארנה ומועד כתיבתם.

מספר כפרים קטנים פזורים היום על גדת הנילוס במקום בו שכנה פעם העיר אח'ת-אתן, "המקום בו זורח אתך". האתר נקרא על-ידי ארכיאולוגים מודרניים תל אל-עמארנה. חורבות מקדשים, ארמונות, קברים, בתי מגורים, ובתי מלאכה נחשפו תחת חולות המדבר לאחר שהיו קבורים שם במשך אלפי שנים.

בשנת 1887 נחשפו בתל אל-עמארנה ארכיוני ממלכה. אשת פלח שעדרה בחצר ביתה נתקלה בכמה לוחות חרס ועליהם סימני כתב יתדות; אומרים כי מכרה את הממצאים בסכום השווה לשני שילינג. דוגמאות שנשלחו ללובר בפריס הוכרזו כזיוף, אך עד מהרה הכיר העולם המדעי במקורותיהן.

עד עתה נתגלו יותר משלוש מאות וששים לוחות. אם להוציא מהכלל כמה לוחות שנמצאו בארץ ישראל ובסוריה, והשייכים ללא ספק לאותו אוסף, משערים כי הלוחות שנמצאו במקום המזוהה כארכיונה של אח'ת-אתן, או בסביבתה המיידית, מהווים את רובו הגדול של הארכיון. רק על אחדים מן הלוחות קטעים מתוך שירים אפיים; כל השאר הן אגרות שהוחלפו בין שני מלכים מצרים שמלכו בזה אחר זה לבין מלכים עצמאיים במזרח הקרוב ובקפריסין, ומספר מלכים נתינים ושרים בארם ובכנען.

המלכים בצפון לא היו כפופים למלכי מצרים ועל כן הם כתבו "אל אחי" וחתמו "אחיק". מלכי איזור כנען-ארץ-ישראל וסוריה, לעומת זאת, היו כפופים לפרעונים, וכתבו "אל מלכי, אדוני" וחתמו "עבדך". כמו כן נמצאו אגרות מספר הממוענות לכמה נכבדים בחצר המלוכה המצרית. אגרות שנכתבו על ידי הפרעונים, או בשמם, הן בוודאי העתקים שנגנזו בארכיון לצורך תיעוד. לשון הלוחות, להוציא כמה חריגים, היא אשורית-בבלית (אכדית) ובה מלים רבות בניב ארמי הדומה לעברית.

אח'ת-אתן נבנתה על ידי אמנחתפ הרביעי, המלך השנוי במחלוקת שביטל את פולחן אמון שהיה נהוג בנוא-אמון, ציווה על פולחן אתן בדמות גלגל השמש, ושינה את שמו לאח'נאתון. זמן קצר לאחר מלכותו ננטשה בירתו אח'ת-אתן;

את הדת שהנהיג נידו, ודיוקניו הושחתו. חתנו, הפרעה הצעיר תות-ענח-אמון, מלך זמן קצר בלבד בנוא-אמון, הבירה העתיקה, ואז הגיעה השושלת אל קיצה. קורותיה של אח'ת-אתן לא נמשכו איפוא יותר מעשרים וחמש שנה בטרם ננטשה העיר מיושביה.

מועד כתיבת האגרות ניתן לקביעה מדויקת יחסית. הן נשלחו אל נימוריה, הוא אמנחתפ השלישי, ואל נפוריה - אמנחתפ הרביעי (אח'נאתון). האגרות שנשלחו אל אמנחתפ השלישי הובאו כנראה, אל אח'ת-אתן מארכיוני נוא-אמון. מדפים ארוכים גדושים בספרים ובמחקרים עוסקים באגרות אלה, שעד לעת האחרונה היו את חליפת המכתבים הממלכתית העתיקה ביותר שנשתמרה. בידי חוקרי ההיסטוריה, כך סוברים, נמצאת עדות היסטורית לתקופה שקדמה לכניסת בני ישראל לכנען. אחד האתגרים העיקריים בחקר הלוחות היה זיהוי אתרים ואישים שהוזכרו בהן.

בלוחות שנכתבו לפרעה על-ידי המלך הכפוף למצרים מירושלים (אורושלים) חוזר ונשנה האיזכור של ה"חביר" המאיימים על ארצו ממזרח לירדן. באגרות שנכתבו ממקומות אחרים לא מוזכרים החבירו, אך מוזכרת שוב ושוב פלישת "סה-גז-מש" ("סה-גז ניתן לקרוא באופן אידאוגרפי גם "חבטר" שפירושו "בוזזים" או "משספי גרונות"). על יסוד מספר אגרות משערים כי החבירו והסה-גז זהותם אחת. באגרות מסוריה דווח בחרדה שמלך "חתי" קרב אל מורדות הרי הלבנון.

הרושם המתקבל הוא כי פלישות אלה, של החבירו ממזרח ושל מלך חתי מצפון, איימו על השלטון המצרי בסוריה, שלטון אשר, כך מתברר, אכן פסק זמן קצר לאחר מלכות אח'נאתון. באגרותיהם חזרו וביקשו הכותבים עזרה נגד הפולשים, ולעתים קרובות אף זה נגד זה.

המלך אח'נאתון לא הצטיין בדאגתו לאימפריה; הוא היה שקוע בחלומו על "דת האהבה". העזרה ששלח, אם בכלל, היתה חסרת משמעות; שלטון הפרעונים על סוריה התמוטט, ובעקבותיו ירדה לסמיון שליטתם על שאר מעלי המס במזרח הקרוב.

השם "חביר", המוזכר באגרות מלך ירושלים, היה נושא לוויכוח מפורסם. הועלתה סברה שפולשים אלה יכולים היו להיות העברים הקרבים לכנען בהנהגת יהושע. החבירו גם הם באו מן המדבר וקרבו אל הארץ מעברו השני של הירדן. אולם, אם בני ישראל נכנסו לארץ בימי אמנחתפ השלישי ואח'נאתון, הרי חייבים היו לצאת את מצרים בימי תחותמס השלישי ואמנחתפ השני.

השערה זו איננה סבירה, כי שליטים אלה היו כובשים ועריצים רבי כח ואין להניח כי דווקא בימיהם פרקו בני ישראל את עול השיעבוד. חוקרים אחרים

סירבו לזהות את בני ישראל עם החבירו, כי לדעתם ישבו העברים עדיין במצרים בימי אח'נאתון, וההזדמנות היחידה לצאת את הארץ היתה בתקופת האנארכיה בימי שקיעתה של השושלת השמונה-עשרה רבת העצמה, או בתקופת הביניים שבאה לאחר קיצה של שושלת זו. רק תקופות אלה עשויות היו להתאים למרידת עבדים וליציאתם. לאור השקפה זו הגיעו החבירו עם אחד מגלי הנוודים שביקשו להתישב בכנען; בעקבותיהם באו, בוודאי, גלי הגירה נוספים, ואחד מהם היה של בני ישראל בהנהגתו של יהושע בן-נון.

בפרק הפותח את הספר סקרתי את התיאוריות השונות המבקשות לקבוע את זמן יציאת מצרים בהיסטוריה המצרית. הובאו שם נימוקי קבוצה גדולה של חוקרים שאיננה יכולה להתפשר אפילו על שלהי השושלת השמונה עשרה כמועד ליציאת מצרים; הללו בחרו ברעמסס השני מהשושלת התשע-עשרה כפרעה של יציאת מצרים, בהניחם כי היציאה לא היתה אלא התרחשות חסרת משמעות בקורות ארץ היאור; בווריאציה אחרת בחרו את רעמסס השני לפרעה השיעבוד ואת מרנפתח בנו לפרעה יציאת מצרים.

מאחר, ולדעת אותם חוקרים, קדמו לוחות אל-עמארנה ליציאת מצרים, לא יכלו בשום פנים לזהות את החבירו עם בני ישראל. נסיונות נעשו למצוא חוליית קשר אחרת בין המסופר במקרא לבין פרטים מתוך האגרות. יש שמצאו הקבלה ליוסף בדמותו של איש חצר מצרי בעל שם ומוצא שמי מובהק, שזכרו נשתמר לא רק כנמען של כמה מאגרות אל-עמארנה אלא גם כבעל קבר מפואר באח'ת-אתן. מקרה נוסף של דמיון ליוסף נמצא בדמותו של ינעמה, אשר לפי הנאמר באגרות אל-עמארנה היה הממונה במצרים על אסמי הממלכה שמהם קנו נסיכי כנען תבואה. היה רעב בארץ וזעקה בלתי פוסקת לדגן נשמעת באגרותיו של מלך גובלה ושומור.

הועלתה גם סברה בה קישרו את ביקורם של אברהם ושרה, או של יצחק ורבקה במצרים עם המסופר באגרות על שפחה של אלת העיר גובלה ובעלה ששהו במצרים. מלך גובלה ושומור תמך ברצונם של בני הזוג לשוב לכנען.

אך התיאוריה המזהה את העברים עם החבירו לא ננטשה; נדמה היה כי אחרת לא תימצא חוליית קשר בין העברים והמצרים במשך מאות שנות קורותיהם הקדומים של שני עמים שכנים אלה. חוליית קשר אפשרית אחרת - אסטלת מרנפתח - אף היא, כמו האגרות, שימשה תימוכין הן למחייבי והן לשוללי תיאוריית החבירו-עברים.

זהות העברים עם החבירו מקובלת עדיין על מספר רב של מלומדים. לדעתם, התדפקו שבטי ישראל שהגיעו מן המדבר על שערי הארץ אותה באו לכבוש, בימים בהם נכתבו מכתבי אל-עמארנה. אולם דעה זו סותרת את לוח

הזמנים לפיו היו עדיין בני ישראל משועבדים תחת רעמסס השני. אם כך, נדרשה התיאוריה לגרסה מתוקנת לפיה הניחו כי הגירת העברים נעשתה בכמה שלבים. הוצעו פשרות לפיהן חולקה יציאת מצרים למספר הגירות. כך למשל יוצאות משפחות רחל ולאה בזמנים שונים זו מזו; בהגיע בני רחל לכנען, משועבדים בני לאה עדיין במצרים ויוצאים מאוחר יותר. לפי תיאוריה אחרת יוצאים בני יוסף ממצרים בעוד בני יעקב באים לכנען היישר מארם נהריים; לפי ווריאציה נוספת באים דווקא בני יעקב ממצרים בעוד בני אברהם באים אל ארץ כנען מצפון.

קושי נוסף הנובע מזיהוי החבירו עם העברים נבע מן העובדה כי אין בספר יהושע ולו דמות אחת שניתן לזהותה באגרות אל-עמארנה. חשובה לאין ערוך העובדה שיש מעט מאד דמיון בין המאורעות המתוארים בשני המקורות. תיאור כיבוש יריחו, המאורע הבולט והחשוב ביותר בשלב הראשון של כיבוש הארץ נעדר כליל מן האגרות ויריחו אינה נזכרת בהן כלל. אם אמנם היו החבירו העברים בהנהגת יהושע, מוזרה ביותר שתיקה כזו. למעשה לאף אחד מבין כל המאורעות מימי כיבוש הארץ אין זכר באגרות אל-עמארנה.

פרעוני השושלת התשע-עשרה, סתי ורעמסס השני הותירו כתובות פאר במצרים ובארץ ישראל לזכר מעברם בארץ ישראל ככובשי הארץ לאחר שמלכי תקופת אל-עמארנה, או צאצאיהם, איבדו את השליטה עליה. אולם בספרי יהושע ושופטים, המשתרעים על פני תקופה של ארבע מאות שנה ומעלה, אין זכר לכיבושי מצרים או להתערבותה בענייני ארץ ישראל.

מכל הסיבות הללו נראה היה שיהיה זה נועז מדי לקבוע את תולדות כיבוש כנען בתקופה קדומה כל כך. הוויכוח עדיין מתנהל. אחדים מן החוקרים אשר סירבו לקבל את התיאוריה לפיה כבר נכנסו העברים לכנען בתקופת אל-עמארנה (בימי אמנחתפ השלישי ואח'נאתון - המאה הארבע-עשרה), זיהו את החבירו עם העפירו (Apiru), כורי המחצבות המצריות בחצי האי סיני, במסעם העונתי אל ביתם בלבנון. אחרים זיהו אותם עם מהגרים מהמחוז הבבלי - עפירו (Afiru). כיצד יכלו העברים להגיע לכנען לפני שיצאו את מצרים? או כיצד יכלו לפרוק את עול השיעבוד לפני שמצרים נחלשה?

שלוש מאות וששים האגרות, המקשרות את העבר הפוליטי של אומות גדולות וקטנות במזרח הקרוב בתקופה חשובה של העת העתיקה, היו נושא למחקר ממושך ומפורט של קורות מצרים, בבל, סוריה, וכנען. בהתאם למערך הכרונולוגי המובא כאן, עלינו לצפות למצוא בין לוחות אל-עמארנה אגרות שנכתבו מאת מלכי ירושלים ושומרון. הפורה ביותר מבין כל

מחברי האגרות היה מלך גבל ושומור (שומרון). כששים אגרות משלו נשתמרו, חמישים וארבע מהן נשלחו אל מלך מצרים. פרעה אף מעיר לו: "אתה כותב לי יותר מכל המושלים".

ירושלים ושומרון

אגרות אל-עמארנה מספקות לנו שמות ערים ומקומות מבצר, ושמות מלכים, נציבים, ושרים בסוריה-ארם ובא"י. עד כה לא זוהה אפילו שם פרטי אחד, ורק מקומות גיאוגרפיים בודדים אותרו. את אורשלים של האגרות לא התקשו לזהות כירושלים, בכך לא היה מקום לטעות. הקושי התעורר רק ביחס לפסוקים במקרא בהם נקראת העיר הסרום-ישראלית, שלם או יבוס, אך לא ירושלים. הוחלט כי אגרות אל-עמארנה חושפות טעות בפסוקים אלה. ברם, אם אכן נכתבו האגרות בתקופה הישראלית, קושי זה אינו קיים.

ואכן במאמר שפורסם ב - Journal of Biblical Literature (1940) "מקדש שולמן בירושלים", הוכיח פרופ' לואיס לוי (Lewy) שבתקופת מכתבי אל-עמארנה היה "מקדש שולמן" בירושלים; מלך ירושלים מזכיר אותו במכתביו. בשעתו מתרגם הלוחות, קנוטצסון, קרא את אותה האידאוגרמה "בית ניניב", אולם לוי הראה מדוע יש לקרוא את האידאוגרמה "מקדש שולמן", והסביר כי "שולמן" זו גרסה נוספת לשם האלוהות "שלם". אולם אולברייט, הביע את התנגדותו לפירוש שנתן לוי ל"שולמן", כי, כך טען, אין באידאוגרמה סימן המורה כי הכוונה לאלוהות; אולם דבר זה רק מאושש את פירושי, ש"מקדש שולמן" הוא "מקדש שלמה".

בתנ"ך אין נון סופית לשמו של שלמה, אולם בתרגום השבעים - התרגום המוקדם ביותר לשפה זרה של התנ"ך - יש נון בסוף שמו. במכתבים שנכתבו על-ידי מלך ירושלים ניתן לצפות שמקדש שלמה יהיה מוזכר. ואכן במכתב מס' 290, שכתב מלך ירושלים להזהיר את פרעה מן החבירו, הוא מזכיר גם את "מקדש שולמן".

הערים "שומור" ו"גובלה" מוזכרות יותר משאר הערים באגרות אל-עמארנה, כל אחת מהן מוזכרת למעלה ממאה פעמים, שעה שערים אחרות אינן מוזכרות אלא עשר או חמש עשרה פעם. "לא מוזכר שם מלך או נסיך לעיר שומור, הנזכרת (פרט לגובלה) מספר פעמים רב מכולן; על אף המצוקה שפקדה אותה לא נמצאה אגרת ממנה בכל אוסף האגרות של תל אל-עמארנה".

מתוכן האגרות עולה כי שומור היתה "המקום החשוב ביותר" בסוריה-א"י, וכפי הנראה היתה גם מקום מושבו של הנציב הממונה על האזור. היתה זאת עיר בצורה, והיה בה ארמון מלכות, ואיזכורו התדיר של הארמון באגרות אל פרעה יוצר רושם כי ארמון זה היה ידוע היטב.

שומור (או שומורה), היא שמר או שומרון מהמקרא. אך ההנחה כי שומור היא שומרון היתה בלתי אפשרית, שכן העיר נבנתה בימי מלכות עמרי אבי אחאב, ומובן כי בתקופה שקדמה לכיבוש כנען לא היתה שומרון קיימת עדיין.

מלכים א', ט"ז, 24: ויקן [עמרי] את ההר שִׁמְרוֹן מאת שמר בככרים כסף, ויבן את ההר ויקרא את שם העיר אשר בנה על שם שמר אדְגִי ההר שִׁמְרוֹן.

שומרון היתה מוקפת חומה ששרידיה נחשפו. בעיר היה ארמון מלכות מפואר שאת חורבותיו ניתן לראות גם היום.

לזיהויה של שומור עם שומרון יובאו ראיות רבות בדפים הבאים המתארים את קורות התקופה.

יחד עם שומור נזכרת גובלה פעמים חוזרות ונשנות. הוכחות נמצאו באגרות כי גובלה נחשבה יורשת לשומור - כאשר זו נכבשה כתב מלך גובלה לפרעה במצרים:

אגרת 85: מה שניתן קודם לכן [לשומורה צריך להנתן עכשיו [ל]גובלה.

כמעט ולא נמצא מכתב ממלך גובלה בו לא מצאה את ביטויה הדאגה לשומור. הוא מזכיר את שומור כשמונים וחמש פעמים במכתביו, מלבד מספר פעמים רב בהן היא נקראת "עיר המלך" או "העיר שלי".

הסברה היתה שגובלה היא ביבלוס (ק-פ-נ-י במצרית) הנקראת גבל בעברית ובפיניקית, עיר פיניקית צפונית לבירות.

מלך גובלה מזכיר פעמים אחדות במכתביו גם את העיר בטרונה, אותה זיהו עם בוטריס העתיקה. לפי מנאנדר איש אפסוס, סופר יווני, (שצוטט על-ידי יוספוס) היה זה איתובלוס (אתבעל), מלך צור במאה התשיעית, "שבנה את העיר בוטריס בפיניקיה". לכן תוכל בוטריס להופיע באגרות אל-עמארנה רק אם הן נכתבו לאחר יסוד העיר - מצב התואם את השחזור המוצע כאן.

כמה מן המכותבים

מלכי המזרח הקדום נשאו בדרך כלל שמות רבים. אגרות אל-עמארנה נכתבו אל פרעה נימוריה ואל פרעה נפחוריה. לפרעון מצרי היו בדרך כלל עד חמישה שמות. ידוע, אם כי לא מאגרות אל-עמארנה אלא מתעודות מצריות אחרות, כי נימוריה היה שם הכס של אמנחתפ השלישי ונפחוריה שם הכס של אח'נאתון. באגרות עצמן השמות אמנחתפ ואח'נאתון אינם מוזכרים.

גם למלכי ירושלים, וכמו כן למלכי שומרון ודמשק, היה יותר משם אחד. לשלמה היו שישה שמות שונים; לחזקיה היו שמונה שמות. לאור נוהג זה קיים אך סיכוי קלוש למצוא באגרות אל-עמארנה את שמותיהם של מלכי ארץ ישראל כפי שהם מוזכרים לנו מהתנ"ך.

שמו של מלך ירושלים בכתב היתדות נקרא עבדי-חיבה. אולם אם נתייחס אל סימני כתב אלה כסמלים אידאוגרפים ניתן לקרוא גם אחרת. תחילה הוצע "עבד-טוב", ולאחר מכן "פותי-חיבה"; אחרים קוראים "ארדחפה" או "ארתחפה". מעובדה זו רואים אנו כי שמות הכתובים בכתב יתדות ניתן לקרוא באופנים שונים והאפשרות עבדי-חיבה היא רק אחת מבין כמה אחרות.

מלכי ירושלים ושומרון קיבלו את מלכותם בירושה. באגרות הם קוראים לעצמם "רבתי שרי" (נסיכים או מושלים). מתוכן האגרות משתמע בבירור כי כל אחד מהם ישב על כס המלכות של אביו. ומלך ירושלים כתב:

אגרת 286: ראה, לא אבי ולא אמי שמוני במקום זה. זרועו החזקה של המלך הוליכה אותי אל בית אבי.

פירושו של דבר כי פרעה נהג לבחור מבין נסיכי הממלכה את יורש העצר.⁽¹⁾

נציבים הוצמדו למלכי הארצות מעלות המס, כנציגי הכתר המצרי. אחד מהם הופקד על סוריה הצפונית ומקום מושבו היה קרוב לוודאי בדמשק. נציב אחר ישב בשומרון (שומור).

בירושלים לא ישב נציב קבוע. באחד ממכתביו ביקש מלך ירושלים כי "נציג המלך", שמקום מושבו היה בעזה, ישלח לביקור בעירו. לעתים אכן ביקר נציג פרעה בירושלים. ביקורים קונסולרים אלו על פי הזמנה, והעדרו של נציג קבוע בירושלים רומזים כי מעמדו של מלך ירושלים היה רם ועצמאי יותר משל מלכים ומושלים אחרים.

(1) ראה מקרה כזה במלכים ב', ל"ג, 34.

סיכום חצי הדרך

בפתח הספר היצבתי בפני הקורא את הבעיה הבלתי פתורה של חוסר התיאום בין קורות עם ישראל לבין קורות מצרים. מבין שתי אומות עתיקות אלו, אחת מספרת שהיו לה קשרים הדוקים עם השניה; למעשה נע הסיפור המקראי לאורה ולצילה של הממלכה הגדולה שעל גדות היאור. ההיסטוריה המצרית, מאידך, מתעלמת בכל כתובותיה הרבות, על אבן ועל פפירוס, מכל מגע של ממש בינה לבין הממלכה השכנה שעל גדות הירדן. אפילו תקופת הזוהר של המלך שלמה, שזכתה לתהילה כה רבה במקרא, נדמה כי חלפה מבלי להשאיר את רישומה על מלכי מצרים וסופריהם. יתרה מזאת, המאורעות הגדולים בעברם של ישראל הקשורים ישירות במצרים - שיעבודם הממושך שם ויציאתם בנסיבות בלתי רגילות - לכאורה אינם ידועים כלל להיסטוריה המצרית המקובלת. מסיבה זו נתון זמנה של יציאת-מצרים במחלוקת, והיא מוצבת כמעט בכל נקודת זמן אפשרית בעבר המצרי, מתחילת הממלכה החדשה, כביכול בשנת 1580 לפסה"נ, ולאורך מאות רבות של שנים מאז ואילך. חוסר הוודאות ביחס לתקופת השהות במצרים ולמועד היציאה ממנה, הוא תוצאה ישירה של היעדר התייחסויות מצריות כלשהן לשהותם של בני-ישראל במצרים וליציאתם משם, כמו גם של עקרות המידע המצרי באשר ליחסי השכנות בין שני העמים הללו במשך התקופה הנידונה בתנ"ך.

ניסינו לפתור את בעיית התיאום בזמן בין קורות שני עמים עתיקים אלה, התופסים, כל אחד מהם, מקום נכבד בתולדות העולם העתיק. עשינו נסיון זה לאחר שהגענו להכרה שהסיפור המקראי על יציאת-מצרים מכיל התייחסויות חוזרות ונשנות לזעזועי טבע כבירים. ההגיון איפוא דרש מאיתנו לחפש במקורות המצריים ששרדו התייחסויות לאסונות טבע.

ואכן, החיפוש לא היה לשוא. פפירוס איפואר (השמור במוזיאון בליידן) הינו עדות לאסון טבע שבעקבותיו באה מהפכה חברתית. בתיאור אסון הטבע הבחנו בהרבה מפרטי הזעזועים שנתלוו ליציאת-מצרים, כפי שהם מתוארים בתנ"ך. הכתובת על תיבת השחם מאל-עריש מכילה גרסה נוספת של תהפוכת הטבע שהיתה מלווה בסופה עזה ובתשעה ימי חשכה. שם מצאנו גם תיאור של

מסע פרעה וחילו לעבר הגבול המזרחי של ממלכתו, שם טבע במי מערבולת לאחר שהגיע למקום הנקרא פי-חירות. שמו של אותו פרעה מוקף מסגרת מלכותית (קארטוש), דבר המוכיח כי הטקסט לא נחשב בעיני מחברו למיתולוגי. אם במסמכים אלה לפנינו אותו סיפור הנמצא בספר שמות, כי אז ניתן לקבוע נקודת מפגש סינכרונית בין קורות שתי אומות עתיקות אלו. אבל כאן, במקום בו ציפינו למצוא פתרון לבעיית זמן יציאת-מצרים בהיסטוריה המצרית, באה וניצבה בפנינו בעיה חדשה שמפניה נדחקה שאלה זו והיתה למשנית. כל התיאוריות השונות, שחיפשו את יציאת-מצרים בהיסטוריה המצרית, הציבו אותה בימי הממלכה החדשה, ולא הועלתה אפילו פעם אחת האפשרות שבני ישראל יצאו ממצרים עת הקיץ הקץ על הממלכה התיכונה ערב פלישת החיקסוס. לכן מצאנו את עצמנו בפני בעיה שהיקפה שונה לחלוטין: או שההיסטוריה של מצרים הרבה יותר מדי ארוכה, או שההיסטוריה המקראית הרבה יותר מדי קצרה. היש לקצר את ההיסטוריה המצרית בכמה מאות שנות "רפאים", או אולי להאריך את ההיסטוריה המקראית באותו מספר של מאות שנים "אבודות"?

לא יכולנו לדעת את התשובה לשאלה זו בטרם עברנו דרך ארוכה לאורך מאות שנות היסטוריה עתיקה. הבחנו במשעול שבו ניתן היה להתחיל במסע: אם בני ישראל יצאו ממצרים ערב פלישת החיקסוס, שהגיעו למצרים מאסיה, כי אז נוכל אולי למצוא התייחסות בתנ"ך לפגישה מחוץ לגבולות מצרים בין בני ישראל לפולשים. למעשה, עוד בטרם הגיעו בני ישראל להר סיני נתקלו בהמוני עמלק. פנינו לסופרים הערבים הקדומים ומצאנו שהמסורת על עמלק כשבט הדומיננטי בקרב הערבים, שפלש למצרים ושלט בה במשך ארבע או חמש מאות שנה, קיימת במורשת הספרותית של הערבים מאז עברם הקדום.

השווינו נקודה אחר נקודה בין הכתובות המצריות, המקורות העבריים בתנ"ך ובדברי חז"ל, והמסורות הקדומות של הערבים כפי שמוצאים אותן אצל סופריהם מימי הביניים, ונאלצנו להסיק שזמן שלטון החיקסוס במצרים היה זמן תקופת השופטים בתנ"ך. זהות החיקסוס עם עמלק היוותה תמיכה נוספת לסינכרון של קץ הממלכה התיכונה עם יציאת-מצרים. לאחר זאת היה עלינו לבחון את הרגע ההיסטורי בו התמוטט שלטון החיקסוס במצרים ובו הגיעה שליטת עמלק במזרח הקרוב לקיצו. במצור שצר יעחמס על עואריש, מבצר החיקסוס, מילאו חילות זרים תפקיד מכריע. מתוך הקבלות בתנ"ך ניתן היה לקבוע שהיה זה שאול, המלך הישראלי הראשון, שניצח את עמלק באל-עריש. בעזרת הוכחות רבות יכולנו לקבוע שאל-עריש הוא אתרה של עואריש הקדומה.

דוד המלך היה בן זמנם של יעחמס, מייסד השושלת השמונה עשרה, ושל אמנחתפ הראשון; המלך שלמה היה בן זמנם של תחותמס הראשון ושל חאתשפסות; ומצאנו כי מסעה המפורסם של חאתשפסות ל"ארץ הקדושה" ול"פונת" היה המסע לארץ ישראל ולפיניקיה המתואר במקרא כביקורה של מלכת שבא, לה קרא יוספוס "מלכת מצרים וכוש"; השווינו פרטים רבים, ותמיד מצאנו שהם מתאימים. המשכנו לתחנה הבאה בדרך. חמש שנים לאחר מות שלמה נשדדו בית המקדש בירושלים וארמון המלך על-ידי פרעה שישק. תחותמס השלישי מלך אחרי חאתשפסות. אם הלכנו בדרך הנכונה, היה עלינו שוב למצוא התאמה: תחותמס השלישי חייב היה להיות זה שבזז את ירושלים מאוצרות בית המקדש וארמון המלך. זאת אכן עשה, ותמונות השלל שלקח תואמות בקירוב רב, הן בצורתן והן במספרן, את תיאור הביזה שלקח פרעה שישק בשנה החמישית לאחר מות שלמה.

במשך שלושה דורות הוכיחו מבקרי המקרא, לשביעות רצונם המלאה, כי חלקים רבים במקרא מתקדמים מדי ולכן חייבים להיות תוצר של כשש מאות שנה מאוחר יותר מכפי שמורה התנ"ך, ולמעשה יובאו מגלות בבל. ואז (בשנת 1929), לאחר שגילו את הטקסטים הכנעניים של ראס שמרה - בהם מצאו מספר ביטויים דומים לאלה שבתנ"ך - שונתה ההערכה מן הקצה אל הקצה: אותם טקסטים תנ"כיים פורשו עתה כמורשת התרבות הכנענית שכביכול קדמה בכשש מאות שנה לטקסטים התנ"כיים.

ראינו גם כיצד תואמים דברי ימיהם של מדינות ועמים עתיקים רק לאחת מן השתים, או לכרונולוגיה הישראלית או למצרית; וכיצד ההיסטוריות של קפריסין, מיקני, וכרתים, בהיותן מותאמות לצד האחד או לשני, יוצרות בלבול בארכיאולוגיה ובכרונולוגיה (ובעיות כאלה תתבהרנה יותר ויותר בכרך הבא העוסק בתקופת החושך ביוון).

בשלושה פרקים רצופים השווינו בין עדויות היסטוריות של שלושה דורות עוקבים במצרים (חאתשפסות, תחותמס השלישי, אמנחתפ השני) ובארץ ישראל (שלמה, רחבעם, אסא)⁽¹⁾ ומצאנו התאמה מלאה. יכול לקרות שבמקרה קיים דמיון מפליא בין דור אחד לדור אחר במצרים ובכך נוצרת אפשרות לסינכרון מוטעה; אולם בלתי אפשרי שבשלושה דורות רצופים במצרים ובארץ ישראל משתי תקופות שונות ימצאו התאמות עקביות בכל כך הרבה פרטים. יותר מכך אף מרשימה העובדה ששלושת הדורות העוקבים במצרים, כמו גם בארץ ישראל, לא נבחרו באקראי אלא ניכפו עלינו על סמך הדיונים וההקבלות של

(1) על אסא ואמנחתפ השני מדובר ב - *Ages in Chaos* בחציו השני של הפרק החמישי; אולם כפי שהוסבר (ראה ע' 166) חלק זה לא מובא בכרך הנוכחי.

הפרקים הקודמים, בהם דנו בזמן יציאת-מצרים ובמאות השנים לאחריה, ועד המלך שאול; ובמקביל, בקורות מצרים, בימיה האחרונים של הממלכה התיכונה ובמאות השנים של שלטון החיקסוס ועד לראשית הממלכה החדשה.

אם כל ההתאמות הנ"ל מקריות בלבד, הרי שאין כאן אלא מעשה נסים. כל מי שמכיר את תורת ההסתברות יודע שעם כל צירוף מקרים נוסף הסיכוי לעוד אחד קטן והולך. לפיכך, הסיכוי שכל ההקבלות שהובאו בדפים הקודמים הינם סתם צירופי מקרים מתקרב לאפס...

עם זאת, לא הגענו עדיין לסוף הדרך. על אף כל מה שנאמר עד כה ביחס להשוואות, להקבלות, להתאמות, ולצירופי המקרים המרובים, כמו גם בדבר תורת ההסתברות, אין אנו יכולים עדיין לראות את בעיית ההיסטוריה העתיקה פתורה עד שנעבור את כל המרחק ונגיע לנקודה בה אין עוד בעיות סינכרון בין תולדות עמי המזרח הקדום.

עלינו להתיר את סבך הבעיות הארכיאולוגיות, ההיסטוריות, והכרונולוגיות שנפגוש במאות הבאות, ובעזרת החוט של אריאדנה, שלקחנו מידי איפואר, להמשיך לאורך הדרך, עד לנקודת הזמן בה משתלבים קורות העמים הקדומים השונים ומאשרים, ולא סותרים, זה את זה. אם לא ניתן יהיה לעשות כן גאלץ לראות בהתאמות שהוצגו מעשה נסים - כי הן רבות מדי ומרשימות מדי מכדי שניתן יהיה לייחסם למקריות. יותר סביר איפוא להניח שאם נשקוד ונתמיד נגיע ליעדנו - השלמת שחזור ההיסטוריה העתיקה.

ראיות ארכיאולוגיות

שהגיעו לאחר ש"תקופות בתוהו" יצא לאור⁽¹⁾

הכרך הראשון של *Ages in Chaos* (תקופות בתוהו) יצא לאור בארה"ב ב-1952. ההביא עמו הזמן שחלף ראיות נוספות, או שמא, להיפך, חשף נקודת תורפה כלשהי בשחזור? עדות סותרת לא הגיעה, לא מאתרי חפירות ולא מטקסטים שפוענחו. היפוכו של דבר, נתגלו הרבה ראיות ארכיאולוגיות חדשות המאמתות את השחזור, ויותר מאחת מהן אף נצפתה מראש ב"תקופות בתוהו". אסקור כאן אחדות מהן, ואעשה זאת בערך לפי סדר הפרקים בספר.

כרונולוגיה וסייסמולוגיה

ב"תקופות בתוהו" שימשו תהפוכות הטבע שקטעו את מהלך ההיסטוריה נקודת פתיחה עבור סינכרון קורות המזרח הקדום. ב"עולמות מתנגשים" (*Worlds in Collision*) שוחזרו תהפוכות טבע אלה מתוך מסורות ותעודות היסטוריות של עמים עתיקים סביב העולם כולו. ב"ארץ רעשה" (*Earth in Upheaval*) הוצגה העדות הגיאולוגית והפלאונטולוגית להתרחשותן של תהפוכות טבע בעידן ההיסטורי.

ללא כל קשר עם מאמצי לבסס היסטוריה סינכרונית המתחילה במאורע המשותף שהכריע עמים סביב העולם כולו - תהפוכת הטבע הגדולה ששמה קץ לממלכה התיכונה במצרים - נעשה מאמץ דומה על ידי הארכיאולוג קלוד שפר, פרופסור בקולג' דה פרנס. (לקוראי "תקופות בתוהו" מוכרת חשיפתו את כתבי אוגרית מתוך הפרק "ראס-שמרה"). הוא מצא בראס-שמרה שעל חוף סוריה סימנים מובהקים להרס נרחב בעיטתים של רעידות אדמה כבירות, נחשולי גאות, ואסונות טבע אחרים.

שעה שביקר בטרוריה, בחפירותיו של בלגן, נוכח שפר שגם טרויה נהרסה על ידי גורמי טבע - וזאת כמה וכמה פעמים - באותם זמנים ממש בהם נהרסה ראס-שמרה. המרחק מטרויה שליד הדרדנלים ועד ראס-שמרה הוא כאלף ק"מ. בכל רשומות הסייסמולוגיה המודרנית לא ידוע על רעידת אדמה בהיקף שכזה. כאשר בדק שפר את אתרי החפירות והדר"חות הארכיאולוגיים של אתרי אסיה הקטנה מצא בכולם את אותם תיאורים. הוא פנה יותר מזרחה - לפרס - וגם שם מצא, בכל אתרי החפירות, את אותם סימני הרס של זעזועי הטבע. כאשר פנה

(1) רובו של פרק זה, המובא כאן בקיצור, כתב וליקובסקי כחמש-עשרה שנה לאחר ש *Ages in Chaos*, יצא לאור לראשונה.

לקווקז שוב מצא שלא ניתן להתכחש לדמיון נסיבות ההרס. גם בחפירותיו בקפריסין גילה את אותן סדרות של התערבות איתני הטבע. הוא כל כך התרשם ממה שמצא עד שהעלה על הכתב עבודה בכמה כרכים, "סטרטיגרפיה השוואתית וכרונולוגיה של אסיה המערבית" שם הציג את התיזה הבאה:

תהפוכות טבע בממדי יבשות שלמות חתמו כמה תקופות היסטוריות. מספר פעמים במשך האלף השלישי והשני לפסה"נ זועזע המזרח הקדום על ידי קטסטרופות עצומות. שפר מצא עדות לכך שגם באלף הרביעי, וגם בראשון, עברו על המזרח העתיק זעזועים קשים, אבל את תיאורם שמר לפרסומים עתידיים. הגדולות שבתהפוכות הטבע אירעו ממש בסופה של תקופת הברונזה הקדומה, כלומר קץ הממלכה העתיקה במצרים, וממש בסופה של תקופת הברונזה התיכונה ב', כלומר קץ הממלכה התיכונה במצרים. האדמה כוסתה שכבה עבה של אפר, רעידות אדמה כבירות זיעזעו את כל המזרח הקדום מטרוריה שליד הדרדנלים ועד לקווקז, פרס, ומצרים. רצף ההיסטוריה נקטע, תרבויות נכחדו בבת אחת; המסחר והאומנויות חדלו; מאוכלוסיות שלמות נותרו שרידים; אלה ששרדו הפכו נוודים; מגיפות תבעו את שלהן; האקלים אף הוא השתנה באופן פתאומי.

את פלישת החיקסוס מיד לאחר קץ הממלכה התיכונה, הסביר שפר כמוני, כתוצאה של נדודי אוכלוסיות; קץ הממלכה לא בא כתוצאה מן הכיבוש, אלא נגרם על ידי אסון הטבע שהכריע את מצרים וחשף אותה לפלישה. שפר כתב:

היה זה אסון טבע מקיף. נדידות העמים היו, ללא ספק, רק תוצאותיו. את הגורמים הראשוניים והאמיתיים, צריך כנראה לחפש באסון טבע שעליו לא היתה לאדם כל שליטה.²

בסוף ספרו סיכם שפר:

חקירתנו העלתה שמשברים חוזרים ונשנים אלה, שפתחו וסיימו את התקופות העיקריות של האלף השלישי והשני, לא נגרמו בידי אדם. רחוק מכך, בהשוואה למימדים הנרחבים של משברים חובקי-כל אלה והשפעותיהם הנרחבות, נראים עלילותיהם של כובשים וכל תחבולותיהם של מדינאים חסרי משמעות. הפילוסופיה עליה מושתתת ההיסטוריה של המזרח הקדום נראית לנו מעוותת במיוחד.

כלומר, היסטוריה זו "מעוותת במיוחד" בתארה את עברם של אומות ותרבויות כהיסטוריה של שושלות ולא כהיסטוריה של תקופות גדולות, ובהתעלמה מתפקידם של איתני הטבע בהשתלשלות המאורעות.

מתוך סימנים מסויימים הסיק שפר שזעזועי הטבע שהקיצו את הקץ על תקופת הברונזה התיכונה גרמו גם לשינויים באקלים. למעשה מובאות ב"ארץ

2 Schaeffer, בספרו "סטרטיגרפיה השוואתית וכרונולוגיה של אסיה המערבית", ע' 535, 537.

רעשה" ראיות רבות לחיזוק טענה זו, שהעלו מדענים כבר בתחילת המאה, כי בסביבות שנת 1500 לפסה"נ השתנה לפתע האקלים בכל העולם.

לאחר שקרא את "ארץ רעשה" (*Earth in Upheaval*) הזמין אותי שפר, במכתב בן עשרה עמודים כתוב כתב יד, לבקר את חפירותיו בקפריסין כדי שאשתכנע אף יותר בטענות שהבאתי בספרי.

וכך שפר, כמוני, הגיע לכלל הכרה שהעולם הקדמון זועזע על ידי תהפוכות טבע חוזרות ונשנות. הגענו אפילו לאותו מספר תהפוכות הטבע הגדולות, להכרה בדבר היקפן הנרחב, ואף לאותם תאריכים יחסיים עבור התרחשויות אלה. ברם, הגענו לאותן מסקנות בדרכים שונות לגמרי. ובכך היתה ערובה לכך שאכן התקרבתנו לאמת ההיסטורית.

אולם בעיני כרונולוגיה הלך שפר לפי לוח הזמנים המקובל. (בהתכתבויות, לעומת זאת, ראה אפשרות לקצר את ההיסטוריה המצרית - דעה שכיום נוטים לקבל מלומדים נוספים - אולם לא באותה מידה לה נטען ב"תקופות בתוהר"). אם כך כיצד יכולה להיות בינינו הסכמה ביחס לזמנם של זעזועי הטבע הגדולים? התשובה נעוצה בכך ששנינו מייחסים את זעזועי הטבע לקיצן של אותן התקופות הגדולות בהיסטוריה. במלים אחרות, יש בינינו הסכמה באשר לכרונולוגיה היחסית, לא המוחלטת.

וכי לא הגיוני היה, לאחר ששפר מצא שאסונות טבע גדולים זיעזעו את עמי העולם הקדום, שישאל כלום לא קיימות התייחסויות למאורעות כאלה גם בכתבים ששרדו? וכי היאך יתכן שמאורעות בעלי קנה-מידה והשלכות כאלה לא ישאירו את רישומם בכתביהם של בני אדם? גם אם, יש להודות, לא היו ימי זעזועי הטבע עצמם והחודשים שלאחריהם זמן מתאים לתיעוד המאורעות, בכל זאת, לא יתכן שהעולם הקדמון היה נותן להתרחשויות כאלה לחלוף מבלי להתייחס אליהן בתעודות בנות זמנן או בכתבי הדורות הבאים. זו לא היתה תקופה פרהיסטורית; אמנות הכתב היתה כבר מפותחת, ותיאור המאורעות שהתרחשו בוודאי נרשם, ובחלקו שרד על חימר, אבן, או מגילת קלף.

זה היה הצד ממנו התחלתי אני. שאלתי את עצמי היכן העדויות המצריות להתרחשויות שאירעו במצרים, ובמדבר הסמוך, המתוארות בתנ"ך בספר שמות. חקירה זו הובילה אותי בתחילה לפפירוס איפואר, אחר-כך לתיבת השחם מאל-עריש, משם למסורות ערביות ואז למסורות של עמים וגזעים רבים אחרים - עד שצריך היה להפריד עדויות אלה מ"תקופות בתוהר" לספר בפני עצמו, "עולמות מתנגשים". את המחקר בשדות הפלאונטולוגיה והגיאולוגיה, קלימטולוגיה ופלאומגנטיות, צריך היה להפריד ולהביא בספר נוסף - "ארץ רעשה".

אני חושב עצמי לבר מזל על שהמשימה של הצגת העדות הארכיאולוגיות מארצות המזרח התיכון והקרוב נעשתה בידי ארכיאולוג מפורסם - קלוד שפר.

פפירוס איפואר

פפירוס איפואר (הידוע גם כ"תוכחות של חכם מצרי") זוהה על ידי ככתב קינה על אסון טבע גדול ובעטיו פלישת החיקסוס (שזוהו כאן עם עמלק) ומשבר חברתי. טענתי גם שהטקסט חובר בתחילת תקופת הביניים השניה (זו שבאה בין הממלכה התיכונה לחדשה). בשנת 1952, עת יצא כרך א' של "תקופות בתוהר" לאור, היתה יותר מקובלת הדעה שהפפירוס מתאר מהפכה חברתית בתקופת הביניים הראשונה (בין הממלכה העתיקה לתיכונה). מבקרי לא שכחו להדגיש את חריגתי מן הדעה המקובלת.

בשנת 1964 הופיע ב"כתב העת לארכיאולוגיה מצרית" מאמר של ג'ון ואן סטרס בשם "תאריך עבור תוכחות איפואר בתקופת הביניים השניה"¹. מאז הסכימו מלומדים נוספים, שהבולט ביניהם היה אולברייט, עם קביעה זו². זה כמה שנים מציגים שוב ושוב, הגיאולוגים גאלאנופולוס מאוניברסיטת אתונה והיזן ונינקוביץ מאוניברסיטת קולומביה, את התזה שפפירוס איפואר מתאר תהפוכת טבע³. ולא זו בלבד אלא שמדענים אלה הלכו בעקבות פירושי את הפפירוס כמתאר את מכות מצרים, ומכאן גם שקיבלו את לוח הזמנים שלי (סינכרון יציאת מצרים עם קץ הממלכה התיכונה).

סוס ורוכבו

ניתן היה להציג את ההתייחסות ל"סוס ורוכבו" שנספו בים סוף כטיעון נגד לוח הזמנים של השחור הנוכחי, ואכן כך עשו. בדרך כלל הניחו שהסוס הובא למצרים לראשונה על-יד החיקסוס שהגיעו מאסיה לאחר קץ הממלכה התיכונה, ולכן "סוס ורוכבו" בזמן הממלכה התיכונה היה אנכרוניזם. אולם ב-1959 פירסם וולטר אמרי, שחפר בסודן, כי מצא שלד של סוס, תחת שכבת אפר, ברובד המיוחס לימי הממלכה התיכונה - עובדה המפריכה את הטענה הישנה שהסוס הובא לראשונה לעמק הנילוס על-ידי החיקסוס¹. שכבת האפר הינה כנראה שרידי משקע מזעזעי הטבע ששמו קץ לתקופת הממלכה התיכונה במצרים. לפי קלוד שפר מוצאים שכבה כזו בעקביות בכל אתרי החפירות, החל בטרויה ועד קווקז, פרס, ומצרים.

1 JEA, van Seters, 50, ע' 23-13.

2 Albright, "עוד על קורות הברונזה התיכונה בגבל", BASOR, 179, ביחוד ע' 41-42.

3 Galanopoulos, "מכות מצרים ויציאת מצרים ממבט גיאולוגי", ZA, 10, ע' 131-137;

Ninkovitch & Heezen, במאמר על "סנטוריני", Proc. CRS, ע' 444-447.

1 VIII, Kush, JSAS, Emery, ע' 10-7.

כתובת של כאמס

מבין התגליות הארכיאולוגיות המתיחסות לזמן נפילת האימפריה של החיקסוס-עמלק, שנעשו לאחר ש"תקופות בתוה"ר יצא לאור, החשובה ביותר זו אסטלה שעליה מתאר המלך כאמס את המצור על עוואריש - מבצרם של החיקסוס. עד אז היתה ידועה רק כתובת אחת שעסקה בנושא - הכתובת בקברו של קצין ששירת תחת המלך יעחמס (בנו או אחיו של כאמס). הטקסט הנוסף שנתגלה¹, מבהיר עוד יותר את העובדה שהיה לשליטים המצריים בעל-ברית חשוב ביותר במצור על עוואריש ובלכידתה. לפי השחזור היו שאול מלך ישראל וצבאו המשתתפים העיקריים במצור ובכיבוש זה.

יריחו

כאשר חפרה קתלין קניון ביריחו, בין השנים 1952 ל-1955 נחשפה חומה גדולה שנפלה ברעידת אדמה, ועיר רבת עם שנהרסה עד ליסוד בהתקפה שבאה בעקבותירעידת האדמה, בתקופת הברונזה התיכונה ב', כלומר, בסוף ימי הממלכה התיכונה במצרים. נמצא שלאחר מכן לא נבנתה עוד העיר וחומתה, ורק לאחר כמה מאות שנים נעשה נסיון נפל להקים שם ישוב שנית. היות ומצאו כי האחרונה בחומות יריחו נפלה זמן קצר לאחר קץ הממלכה התיכונה במצרים, והיות ולפי כל התיאורים של הכרונולוגיה המקובלת, אירעה יציאת-מצרים בימי הממלכה החדשה (ברונזה מאוחרת), הרי כאשר התקרבו יהושע ובני ישראל ליריחו לא היתה, מן הסתם, עוד עיר לכבוש, ולא חומה שתיפול. במסקנות לספרה חשפנו את יריחו (1957) כותבת קניון²:

דווקא באותו שלב ההתפתחות שבו אפשר היה לארכיאולוגיה להתחבר לכדי שלשלת רצופה אחת עם העדות שבכתב, שם היא מכזיבה.⁽³⁾ עובדה מעציבה היא כי מחומות העיר מתקופת הברונזה המאוחרת - שבתוכה חלה התקפת בני ישראל לפי כל חשבון שהוא - לא נותר שריד⁴.

1 Smith, "טקסטים של כאמס", ZASA, 103, ע' 59. ראה גם CE, Hammad, ע' 198-208.

2 Digging Up Jericho, Kenyon

(3) הציטוט כאן מובא מתוך קתלין קניון, חשפנו את יריחו, לפי תרגום ג. אריון, ע' 203.

4 שם, ע' 199.

מ. נות ואחרים רואים בעובדה זו את אי ההתאמה המשוועת ביותר בין הנאמר בתנ"ך לבין התגליות הארכיאולוגיות, סתירה המטילה ספק באמיתות ההיסטורית של התנ"ך⁵.

אך שונה הדבר לחלוטין לאור לוח הזמנים של השחזור הנוכחי. יציאת מצרים אירעה ממש עם קץ הממלכה התיכונה, למעשה בימיה האחרונים, וכיבוש יריחו אירע כארבעים או חמישים שנה לאחר מכן, בהתאמה מלאה עם תוצאות חפירותיה של קניון. וכך למעשה מאשרות תוצאות החפירות ביריחו את השחזור הנוכחי, ושוללות את הכרונולוגיה המקובלת.

גם פריצ'רד (J. Pritchard) שחפר בגבעון - עוד עיר הנזכרת בקשר לכיבושי יהושע - לא מצא שם, להפתעתו, שכבות כלשהן מתקופת הברונזה המאוחרת⁶. כלומר, לפי הכרונולוגיה המקובלת כבר לא היתה עיר בגבעון כאשר נכנסו בני ישראל לכנען⁽⁷⁾.

5 Wright, "האם מטרתו של גליק להוכיח את אמיתות התנ"ך?", BA Reader, ע' 14-21.

6 Reed, בפרק על "גבעון" AOTS, ע' 235.

(7) בהקשר זה ראה ספרו של יהושע עציון, התנ"ך האבוד, בו הוא בודק את הממצאים הארכיאולוגיים בארץ לפי תיארוך חלופי של השכבות, המסתמך על התנ"ך, ולא על הכרונולוגיה המצרית, וראה זה פלא, הוא מוצא עד כמה קרוב התיאור של כיבוש הארץ, וההתנחלות בה, כמסופר בספר יהושע, לממצאים הארכיאולוגיים.

בהתעלמו מתיארוך השכבות המקובל, המבוסס על הכרונולוגיה המצרית, הסתמך עציון, בין השאר, על הפרק "אסטרונומיה וכרונולוגיה" של וליקובסקי (שפורסם כנספח ל *Peoples of the Sea*) בו מוסבר על מה מבוססת הכרונולוגיה המצרית, ועד כמה יסודותיה מופרכים, כרונולוגיה שלפיה מתארכים הארכיאולוגים את השכבות בכל הארצות שהיה להם מגע עם מצרים. (בעברית מובא הפרק בכרך ההיתה תקופת חושך ביוון?, ומפאת חשיבותו לכל ספרי סדרת תקופות בתוהו יצא גם כחוברת נפרדת).

חצור

בכיבוש צפון כנען הכריעה המערכה של יהושע נגד מלך חצור ובני בריתו במי-מרום. לאחר הנצחון לכד יהושע את חצור:

יהושע יא, 10-11: כי חצור לפנים היא ראש כל הממלכות האלה... ואת חצור שרף באש.

אך חצור התאושה ובימי השופטים חלשה על כל הארץ:

שופטים, ד, 2-3: ...יבין מלך כנען אשר מלך בחצור... לחץ את בני ישראל בחזקה עשרים שנה.

על שיחרור בני ישראל בהנהגת דבורה הנביאה וברק בן-אבינועם, שהביסו את סיסרא, שר צבא יבין מלך חצור, מסופר בספר שופטים פרקים ד ו-ה. מאז 1955 ערך צוות ארכיאולוגים, בראשותו של יגאל ידין, חפירות מקיפות בחצור. לוח הזמנים שלהם מבוסס על הכרונולוגיה המצרית, המקובלת עבור המזרח הקדום. בחפירותיהם מצאו כי בתקופת הברונזה התיכונה ב' (הממלכה התיכונה במצרים) היה בחצור ישוב מבוצר ענק; לאחר מכן היתה חצור שוב עיר חשובה ושלטת בתקופת הברונזה התיכונה ג' - כלומר בתקופת החיקסוס (תקופת הביניים השניה); לעומת זאת בתקופת הברונזה המאוחרת (הממלכה החדשה במצרים) לא היתה חצור עיר של ממש.

בשכבה שידין ייחס לימי השופטים לא היתה כלל חצור עיר הראויה לשמה, וזאת למרות העובדה שלפי ספרי יהושע ושופטים היתה חצור העיר החשובה ביותר, למעשה עיר הבירה, של כנען רבתי עד למורדות החרמון. תוצאות החפירות, בסתירה לנאמר בספר יהושע ושופטים, היו מביכות ביותר והניעו את יגאל ידין להודות בצער:

לא היתה עיר בחצור [ההדגשה של ידין], ומכאן שבין מלחמת דבורה לבין יבין מלך חצור אין כל קשר¹.

אולם, לפי השחזור הנוכחי הרי שתקופת החיקסוס - ומכאן גם ימי שיגשוה של עיר המבצר הגדולה חצור - זוהי אכן תקופת יהושע והשופטים. (בימי המלכים היתה זו עיר מחוז בלבד עד שנשרפה על-ידי תגלת פלאסר השלישי בשנת 732 לפסה"נ. סימני הרס זה אף הם נחשפו על-ידי ידין וצוותו).² וכך נמצא לכרונולוגיה המשוחזרת רצף שכבות כמצופה בחצור ושום סתירה עם הנתונים המקראיים.

שנהבי שלמנאסר

לפי השחזור של "תקופות בתוהר" היו אמנחתפ השלישי ואח'נאתון בני זמנו של שלמנאסר השלישי⁽¹⁾. בפרקים העוסקים במכתבי אל-עמארנה הובאה ההשערה שהכינוי בוראבוריאש, החתום על מספר מכתבים באוסף אל-עמארנה, היה שם הכתר הבבלי של המלך האשורי שלמנאסר השלישי, שאכן כבש את בבל. ידוע כי מלכי ארם-נהרים נקראו בשמות כס שונים באשור ובבבל. במכתבי אל-עמארנה הוא חתם בשמו הבבלי גם במכתב בו התייחס לנתיניו האשוריים. בפרקים העוסקים במכתבי אל-עמארנה ציטטתי הן ממכתביו של בוראבוריאש, בהם דרש שישלחו לו חפצי אמנות משנהב: "צווה נא ויעשו אומניך דמות חיות, יבשה וים...", והן ממכתביו של אח'נאתון בהם מנה את חפצי האמנות משנהב, כדים ותבליטים בדמות צמחים וחיות, שנשלחו על ידו לבוראבוריאש.

נמרוד, או כלח כפי שנקראה בימי קדם, היתה מקום מפקדתו הצבאית של שלמנאסר. איזו עדות טובה יותר יכולנו לאחל לעצמנו מכך שחפצי שנהב שגולפו במצרים של תקופת אח'נאתון ימצאו שם.

בשנת 1959 החל מלוואן (M.E.L. Mallowan) חפירות בנמרוד שעל החידקל בעירק, והמשיך בכך דוד אואטס (Oates). ב-26 בנובמבר 1961, הופיעה ידיעה מפתיעה ב"ניו-יורק טיימס" תחת הכותרת: "זיוף עתיקות קדום נחשף בעירק". וכך דווח שם:

כאשר חפרו הארכיאולוגים בתחילת השנה בעירק בעיר האשורית העתיקה נמרוד, הופתעו למצוא יצירות מגולפות לא אשוריות אלא "מצריות". [החפירות] התמקדו שם לאחרונה במבצר שלמנאסר - מפקדת הצבא האשורי מהמאה התשיעית ועד לשלהי המאה השמינית לפסה"נ.

אם כי החצאיות של נושאי המנחות הן טיפוסיות אשוריות, השנהבים מגולפים בסגנון הקודם לתקופה בה נעשו במאות בשנים. אילו נמצאו במקום אחר, היו מזהים אותם כמצריים... סבורים שהם "עתיקות מפוברקות". שמטרתן היתה לספק את טעמם של העשירים לעתיקות.

ההסבר שניתן השבוע על ידי דוד אואטס, העומד בראש משלחת החפירות בנמרוד מטעם "בית הספר הבריטי לארכיאולוגיה", הוא שהארכיאולוגים

(1) ראה *Ages in Chaos*, פרקים 6-8; כפי שהוסבר בהקדמה למהדורה העברית, וליקובסקי התכוון להוציא פרקים אלה בכרך נפרד לכשתצא מהדורה חדשה, ולכן, פרט לסעיפי הפתיחה של פרקים אלה, לא הובאו בכרך הנוכחי.

חשפו חנות עתיקות (antiques) אשורית קדומה - הגילופים 'המצריים' נעשו על ידי אומנים מקומיים על מנת לספק את דרישותיהם של קליאנטים עשירים 'לענתיקות' נכריות... חדר אחד באורך כ-30 מטר מלא בהם, ושלוש עונות חפירה לא הספיקו על מנת לרוקן אותו. שני חדרים נוספים המכילים שנהבים עדיין לא נפתחו.

נמצא שם גם פסל בדמותו של שלמנאסר וכתובת המעידה על שביעות רצונו של המלך מן הפסל "בעל דמיון מאוד מוצלח לעצמו".

אותם פרטים הופיעו מאוחר יותר גם ב-*Science Digest* (מרץ 1962),

תחת הכותרת: "זיוף עתיקות היתה אמנות קדומה".

החופרים לא השכילו להבין מדוע כל כך הרבה אמנות בשנהב, המשקפת סגנונות מצריים הקודמים לשלמנאסר השלישי בלמעלה מחמש מאות שנה, ממלאים את המפקדה הצבאית שלו. מלוואן והארכיאולוג המייצג אותו באתר, דוד אואטס, לא הצליחו להעלות רעיון מוצלח יותר מן הסברה שבמפקדתו של שלמנאסר היו בתי מלאכה לזיוף עתיקות.

אפילו אגתה כריסטי, (רעיתו של מלוואן) שהראתה ענין רב בעבודתו הארכיאולוגית של בעלה, לא מצאה פתרון מוצלח יותר לתעלומה, זאת, אם כי הכרך הראשון של "תקופות בתוהו", על פרקי אל-עמארנה שבו, עמד על המדפים מאז 1952.

ממצאי מטמון זה, שנמצא במפקדה הצבאית של שלמנאסר, של חפצי אמנות משנהב בסגנון מצרי קדום אינם "ענתיקות מזויפות". בהתאמה מלאה עם השחזור שלנו נמצאו חפצי אמנות מצריים מימי אח'נאטון במפקדתו של שלמנאסר. לא אוכל לומר "כפי שציפינו" - מנקודת הראות של השחזור יכולנו לקוות ששנהבים אלה ימצאו באשור, אך שאכן ימצאו כמעט בשלמות במבצרו של שלמנאסר - לכך היה מוגזם אף לצפות.

הכתב הלינארי המסתורי

הארכיאולוגיה בכללותה נקלעה ליותר ויותר מצבים מביכים. שוב ושוב נמצאו חמש מאות "שנות חשכה" דחוקות בתולדותיהם של עמי קדם, מהן לא ניתן היה למצוא שום תעודה כתובה, שום סימן לישוב, או שריד של תרבות. כך הוא המצב ביוון והאיזור האיגיאני, כרתים, אסיה הקטנה, וגם קפריסין.

אחת התזות החשובות והמרחיקות לכת של השחזור הנוכחי היא המסקנה ש"תקופות החושך" בתולדות יוון ואנטוליה לא היו ולא נבראו ואינן אלא המצאה של ההיסטוריונים. התקופה האיונית באה מיד אחרי התקופה המיקנית,

ללא חיץ של מאות שנים ביניהן; ההפסקה בתרבות איננה אלא תוצאה של זעזועי טבע שהתחוללו במאה השמינית, ושל נדודי עמים שבאו בעקבותיהם. מכאן שחייבת להימצא קירבה גדולה בין התרבות היוונית והמורשת המיקנית. לכן טענתי שימצאו כי הכתב המינואי-מיקני, "הכתב הלינארי ב" - שנמצא על לוחות בכרתים ואחר-כך גם ביוון - כתוב בשפה היוונית; אולם זו לא היתה השקפה שנמצאו לה תומכים רבים שעה שנעשו המאמצים לפענח את הכתב. המומחית הידועה ליוון ההומרית, הלן לורימר, כתבה ב-1950 אודות כתב זה והנסיונות לפענחו: "התוצאה מנוגדת לגמרי לכל תקווה כי לשון הכתובות עשויה להיות יוונית".¹

בהרצאתי בפני "הפורום ללמודי מוסמכים באוניברסיטת פרינסטון" ב-14 באוקטובר 1953, ניסחתי פעם נוספת את ציפיותי: "אני מצפה שכאשר יפוענחו הכתבים המינואים שנחשפו במיקני ימצאו שהם כתובים יוונית. כמו כן טוען אני שהטקסטים הללו נכתבו בתאריך יותר מאוחר ממה שמקובל לחשוב".² וגם ציטטתי מה"תזות לשחזור ההיסטוריה העתיקה" שפירסמתי ב-1945.

חצי שנה בלבד לאחר מכן, ב-9 באפריל 1954, דווח ב"ניו-יורק טיימס", בעמוד הראשון, שהכתב הקדום "שבמשך חמישים השנים האחרונות הביך את הארכיאולוגים והבלשנים, פוענח סוף סוף על ידי חובב - מיכאל ונטריס, אדריכל". להפתעתם של מלומדים רבים התברר שהלשון יוונית.

כאשר החל ונטריס במלאכת פיענוח הכתב הלינארי ב' הביע את דעתו שאין זו יוונית; הוא פעל לפי ההנחה שזו אטרוסקית; לשאלה שהיפנה ב-1949 למספר רב של קלסיקאים, ביחס לשפות האפשריות של הכתב, לא קיבל אפילו תשובה אחת שצידדה בשפה היוונית.³

על כל העוסקים בתרבות יוון הקדומה עבר הזעזוע הגדול ביותר מאז גילוי טרויה. בלוחות שפוענחו הופיעו שמות אלי הפנתאון היווני (ש'נוצרר' כביכול על ידי הומרוס והֶסְיוֹד) כשהם כתובים בכתב הלינארי ב' - דבר שהפתיע את עולם המלומדים אף יותר.⁴

1 Lorimer, "הומרוס והמונומנטים", ע' 123.

2 פורסם כנספח ל"ארץ רעשה" ב-1955.

3 Ventris, "שפת התרבויות המינואית והמיקנית".

4 ראה על כך בכרך הבא בסדרת תקופות בתוהו - ההיתה תקופת החושך ביוון?

הצעה לאיתור המבצר הגדול של עואריש

לנוכח רשימה זו של עדויות משדה הארכיאולוגיה, המאשרות את שיחזור ההיסטוריה כפי שהוא מוצע בתקופות בתוהו, רשימה ההולכת וגדלה מאז יצא הספר לאור, ניתן לשאול איזה מבחן הייתי מבקש - פרט לתיארוך מקיף באמצעות פחמן רדיואקטיבי של הממלכה החדשה במצרים-⁽¹⁾ ולאיו תגלית, שיש לה השלכה על בעיות כרונולוגיות, הייתי מצפה בשנים הבאות?

עדות משכנעת תמשיך להגיע כמעט מכל אתר חפירות, ושוב ושוב יעמדו בפני הפתעות. אבחר כאן באתר אחד המבטיח רבות לחופרים. הצעתי את הזהוי של עואריש (Auaris) עם אל-עריש כמבחן מכריע לזהות החיקסוס (עאמו במצרית) עם עמלק - אחת הטענות הבסיסיות בתקופות בתוהו. בדרך כלל מחפשים את עואריש בחלק המזרחי של הדלתא. כך תיאר זאת מונטה (P.Montet) בספרו "הדראמה של עואריש":

הקורא יתפלא לשמוע שעיר היסטורית, "הוסעה" על ידי האגיפטולוגים לאורך כל הדלתא המזרחית, מפלוזיום דרך תל-אל-חר, אל-קנטרה, סן-אל-חגר [טאניס-צוען], תל-אל-יהודיה ועד להליאופוליס [און].

בתקופות בתוהו זוהתה עואריש עם אל-עריש, הנמצאת במרחק ניכר צפונית מזרחית לדלתא - על הוואדי הידוע בתנ"ך כ"נחל מצרים" - הגבול ההיסטורי בין ארץ ישראל ומצרים.

על אף הפניות הרבות בבקשה שיערכו באל-עריש סקר מקדים לעריכת חפירות, לא נערך כל סקר כזה, לא בזמן שהאתר היה תחת שלטון מצרים וגם לא בשנים שהיה ברשות ישראל.

טובים הסיכויים שבבוא העת, במוקדם או במאוחר, יסירו החופרים את החול מעל המבצר הגדול ביותר של ימי קדם. לפני נפילתו חסה בו מחנה לוחמים ענקי. יתכן מאד שהנצורים הטמינו בקרקע אוצרות לפני כניעתו של המבצר, שחלש על המזרח הקדום במשך מאות בשנים. לא יתכן שאדמת האתר, שמעדר הארכיאולוגים לא נגע בה מעולם, לא תעורר את סקרנותם של החופרים. גילוי עואריש הינו אחד הפרסים הגדולים השמורים עדיין לארכיאולוגים.

1 על המאמצים שוליקובסקי השקיע בפניות למחזיאונים ולאונברסיטאות כדי שיבדקו את השחזור בשיטת הפחמן הרדיואקטיבי, ראה אוסף המכתבים תחת הכותרת "Ash" (פרטים בביליוגרפיה) ומאמר על הנושא ב- *Pensee IVR IV* (חוברת שכמעט כולה מוקדשת למחקר התיארוך בפתח 14). במהדורה העברית של סדרת תקופות בתוהו יובא פרק על הנושא כפתיחה לכרך ההיתה תקופת חושך ביוון?

טבלא להמחשת השחזור

רבים מקוראי המהדורה המקורית של "תקופות בתוהר" הביעו את צערם על כך שלא נכללו שם טבלאות סינכרוניות עבור התקופה הנידונה להמחשת לוח הזמנים המקובל לעומת לוח הזמנים המשוחזר. אחדים מהם כתבו וביקשו לכלול טבלא כזו במהדורה הבאה. אני עושה זאת כאן.

בטבלא שלוש עמודות. העמודה הימנית והאמצעית מראות את סדר המאות והדורות לפי לוח הזמנים המקובל: בעמודה האמצעית מופיעה ההיסטוריה של בני ישראל לפי התנ"ך, ובעמודה הימנית ההיסטוריה המקובלת של מצרים. בעמודה השמאלית, לעומת זאת, מופיעה ההיסטוריה המצרית לפי הסדר המתקבל מן השחזור המובא כאן. ניתן לראות בקלות שהשחזור (של התקופות שנסקרו בכרך הנוכחי) מתקבל על ידי הזזת תחילת הממלכה החדשה בכ-540 שנה קרוב יותר לזמננו. כתוצאה מהזהה כזו ניתן להבחין בתופעה מפליאה. דברי ימיהם של מצרים ושל עם ישראל, המנוכרים אלה לאלה לחלוטין, נעשים מקושרים בכל דור ודור.

לפי הכרונולוגיה המקובלת אין קורות ישראל ומצרים יודעים זה על זה דבר. אפילו על יציאת-מצרים ותופעות הטבע שליוו יציאה זו - בהן לפי רשומות בני ישראל ערים חרבו, המוני מצרים נספו, ופרעה עם חילו טבעו בים - אין מוצאים דבר במקורות מצריים. לכן מתנהל ויכוח בין התומכים בתיאוריות שונות על זמן יציאת-מצרים בהיסטוריה המצרית (אך כולן בימי "הממלכה החדשה"): בימי אמנחתפ השני? או אמנחתפ השלישי? או אחנאתון? כל אלה מן השושלת השמונה-עשרה; או מרנפתח מן השושלת התשע-עשרה? או אולי רעמסס השלישי מן השושלת העשרים? ומקצרים את תקופת השופטים, בהתאם לתיאוריות השונות - מכארבע מאות שנה לפי התנ"ך ועד למאה שנה - אך ללא הועיל.

לעומת זאת, כאשר מספרת ההיסטוריה המצרית על מלחמות שחייבות היו להתרחש, לפי הכרונולוגיה המצרית, בימי השופטים - אותן המלחמות הגדולות שערכו בארץ ישראל מלכי השושלות התשע-עשרה והעשרים - רעמסס השני, מרנפתח, ורעמסס השלישי - אין ההיסטוריה הישראלית יודעת על כך דבר: ספרי יהושע ושופטים אינם מזכירים את המצרים אפילו פעם אחת, אם כי ספרים אלה מלאים פרטים על מלחמות ואפילו על תקריות קטנות עם עמים ושבטים שונים.

כך נמשך הדבר לאורך מאות שנים, עד שלבסוף מוצאים התאמה אחת - הזהוי של בוז המקדש בירושלים בימי רחבעם בן שלמה - פרעה שישק - עם ששונק (ניתן לקרוא גם סוסנק) הלובי. וגם כאן, יש לציין, זמנו המדויק של אותו פרעה לא ידוע ממקורות מצריים, והצבתו בעשור מסוים בחציה השני של המאה העשירית נעשה בהסתמך על הכרונולוגיה המקראית. כך נקבע ששונק-סוסנק להיות בן זמנו של רחבעם, אם כי מהמקורות המצריים ידוע שגבה מסים רק מערי הממלכה הצפונית - ממלכת ישראל - ודבר לא נאמר במקורות אלה על מסע נגד ערי יהודה או על שוד בית המקדש בירושלים כמסופר במקרא.

בשחזור הנוכחי פרעה סוסנק הוא פרעה סוא, שהושע, אחרון מלכי ישראל, העלה לו מס (מלכים ב', י"ז, 4). סוסנק אף הנציח מס זה בציור קיר. מאידך, כיבוש ערי יהודה ושוד המקדש, תוארו וצוירו בתבליטי כרנך על ידי תחותמס השלישי שהיה, לפי השחזור הנוכחי המוצע כאן, הפרעה המקראי שישק.

קשר בין שתי היסטוריות גדולות הקשורות בחוט דקיק של זהוי בודד ורופף, ודאי שאין בו די כדי לערוב לסינכרוניות של דורות רבים לאורך מאות רבות של שנים. עד כמה שונה המצב בצד השני של הטבלא. יציאת מצרים מתרחשת בימיה האחרונים ממש של הממלכה התיכונה. תהפוכת טבע גדולה מתוארת בספר שמות, ומפפירוס איפואר אכן רואים שהממלכה התיכונה במצרים נפלה כתוצאה מזעזועי טבע. הארכיאולוג קלוד שפר הגיע לאותה מסקנה עצמה - שלא בני אדם אלא גורמי טבע הם ששמו קץ לתקופת הממלכה התיכונה במצרים ובכל המזרח הקדום. שפר הגיע למסקנה זו על סמך עדויות ארכיאולוגיות; אני לעומת זאת, על סמך טקסטים ספרותיים עתיקים.

מכאן ואילך מוצאים סינכרון בדור אחר דור:⁽¹⁾

(1) הסבר הקשרים בצד שמאל של הטבלא:

<1-1> יציאת מצרים במכות טבע; מכות דומות מתוארות בפפירוס איפואר בימיה האחרונים של הממלכה התיכונה. (ראה פרק ראשון, ופרק "ראיות נוספות").
<א> *עדות ארכיאולוגיות*: הארכיאולוג קלוד שפר מצא שהחפירות בכל המזרח הקדום מעידות כי תקופת הממלכה התיכונה במצרים הגיעה לקיצה בזעזועי טבע. (ראה פרק "ראיות נוספות").

<2-2> כאשר יצאו בני ישראל ממצרים נתקלו בהמוני עמלק במדבר; העאמו (חיקסוס) פלשו למצרים עם קץ הממלכה התיכונה. (ראה פרק שני).

<ב> *עדות ארכיאולוגיות*: ביריחו מצאה קתלין קניון חומה גדולה שהתמוטטה זמן קצר לאחר קץ הממלכה התיכונה במצרים ו"הצטערה" שלא היתה עוד חומה שתיפול בתקופת הממלכה החדשה, שבזמנה יצאו בני ישראל ממצרים "לפי כל חשבון שהוא" (ראה פרק "ראיות נוספות"). אולם לפי השחזור אכן יצאו בני ישראל ממצרים עם קץ הממלכה התיכונה, ולא בימי הממלכה החדשה כמצופה לפי הכרונולוגיה המקובלת (ראה פרק א').

מצרים	ישראל	מצרים	לפסה"ג
כרונולוגיה מצרית משוחזרת	כרונולוגיה לפי התנ"ך	כרונולוגיה מצרית מקובלת	
		קץ הממלכה התיכונה	1700
		נפילת חומות יריחו שלטון החיקסוס-עאמו	1600
		תחילת הממלכה החדשה יעחמס אמנחתפ I תחותמס I	
		שושלת 18 תחותמס III אמנחתפ II תחותמס IV	1500
קץ הממלכה התיכונה בזעזועי טבע	<-1-> יציאת מצרים בזעזועי טבע	אמנחתפ III אחנאתון תות-ענח-אמון	1400
פלישת חיקסוס-עאמו נפילת חומות יריחו	<-2-> התקלות בעמלק במדבר כיבוש יריחו	רעמסס I שושלת סתי I רעמסס II	1300
שלטון חיקסוס-עאמו	<-3-> תקופת השופטים	מרנפתח רעמסס III שושלת עד רעמסס XII	1200
חצור עיר גדולה	<-ג-> מלחמת דבורה במלך חצור		1100
הממלכה החדשה יעחמס אמנחתפ I תחותמס I חאתשפסות	<-4-> תקופת המלכים שאול דוד שלמה	שושלת 21 מלכים-כוהנים	1000
תחותמס III אמנחתפ II תחותמס IV אמנחתפ III אחנאתון תות-ענח-אמון	<-5-> <-6-> <-7-> <-8-> <-9-> <-10->	שושלת 22 (לובית) ששונק I עד ששונק IV	900
	ירבעם בעשא עמר		800

- <3> בספרי יהושע ושופטים לא מוזכרת כל פלישה או השפעה מצרית (אם כי לפי הכרונולוגיה המצרית המקובלת, חלפו בארץ אמנחתפ III, סתי I, רעמסס II, ורעמסס III במסעות מלחמה בתקופה זו). לעומת זאת עמלק מטריד בפלישות חוזרות ונשנות.
- <ג> *עדות ארכיאולוגית*: בחצור מצא יגאל ידין עיר גדולה בתקופת הברונזה התיכונה ג' - תקופת החיקסוס - אך לא מצא כלל עיר במפלס המיוחס (לפי הכרונולוגיה המצרית) לימי השופטים, והצטער כי "בין מלחמת דבורה לבין יבין מלך חצור אין כל קשר" (ראה פרק "ראיות נוספות"). אולם לפי השחזור אכן הקבילה תקופת השופטים בזמן לתקופת החיקסוס (ראה פרק שני).
- <4> שאול ניצח את עמלק בנחל אל עריש; כאמס ויעחמס, בעזרת בן ברית, ניצחו את עאמו-חיקסוס בעואריש. (ראה פרק שני).
- <?> *עדות ארכיאולוגית*? אם יחפרו באל-עריש, כפי שחזר וביקש וליקובסקי, האם אכן ימצאו את מבצר החיקסוס-עמלק שם?
- <5> תחותמס הראשון נסע ל"רצנו" (כנען - ארץ-ישראל) "לשמח את לבו"; היה זה הוא, כנראה, הפרעה ששרף את גזר ונתן אותה שילוחים לבתו, אחת מנשות שלמו. (ראה פרק שלישי).
- <6> המלך שלמה קיבל את מלכת שבא, שלפי יוספוס היתה "מלכת מצרים וכוש". חאתשפסות, היורשת של תחותמס הראשון, ערכה מסע לפונת ול"ארץ הקדושה". מסעה והמתנות שקיבלה (קופים, שנהבים, עצי אלמוגים וכו') מתוארים בתבליטי דיר-אל-בח'די. (ראה פרק שלישי).
- <7> פרעה שישק בזז את אוצרות המקדש בימי רחבעם בן שלמה; תחותמס השלישי, בזז כלי מקדש מ"רצנו" (כנען - ארץ-ישראל), אותם תיאר בתבליטים בכרונן. (ראה פרק רביעי).
- <8> אסא נלחם בזרח הכושי; אמנחתפ השני נלחם בא"י. (מתוך חלקו השני של הפרק החמישי, שאינו מובא כאן)
- <9> הספריה שנמצאה בראס-שמרה-אוגרית מספקת הוכחה לכך שתרבות אוגרית, הנחשבת למקדימה בהרבה את התרבות העברית (לפי הכרונולוגיה המקובלת מתוארך קיצה של אוגרית למאה הארבע-עשרה - בין השאר על סמך מכתבי אל-עמארנה שנמצאו שם), היתה למעשה מקבילה לזו של ממלכת ישראל מהמאה התשיעית. (ראה פרק חמישי).
- <10> במכתבי אל-עמארנה (בימי אמנחתפ השלישי ואח'נאתון) מוזכר מקדש שלמה ("מקדש שולמן") במכתב שנכתב מירושלים (מס' 290). במכתבים שנכתבו, רובם מגובלה, מוזכרת שומרון ("שומור"), שנבנתה על-ידי עמרי במאה התשיעית, יותר ממאה פעמים.